

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 821.161.2-311.6.09»1939/1945»:7.04(=162.4)-028.75

Кобець Н. О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

РЕЦЕПЦІЯ СЛОВАЧЧИНИ У ВОЄННІЙ ПРОЗІ О. ГОНЧАРА ТА А. ШИЯНА

Статтю присвячено актуальним проблемам літературної компаративістики. На матеріалі вітчизняної літературної словесності досліджено особливості художньої рецепції образу Словаччини та словаків у воєнній прозі українських письменників другої половини ХХ ст. Об'єктом дослідження послужили твори воєнної прози О. Гончара та А. Шияна, у яких відтворено обставини взаємостосунків словаків та українців періоду Другої світової війни. У статті досліджено проблематику та художньо-стильові особливості прозової трилогії О. Гончара «Прапорonosці», оповідання «Модри Камень» й циклу репортажів А. Шияна «Партизанський край». Проаналізовано тематичні ракурси та лейтмотивні образи, за допомогою яких українські письменники відтворюють ментальний портрет та колорит національної самобутності представників братського слов'янського народу.

Ключові слова: компаративістика, Словаччина, українська література, воєнна проза, художній образ.

Постановка проблеми. Якщо в першій половині ХХ ст. згадки українців про Словаччину були ще поодинокими та епізодичними, то з середини ХХ ст. кількість звернень українських прозаїків до словацької тематики помітно зростає. Враження українців від перебування у Словаччині в цей час пов'язані переважно з подіями Другої світової війни, драматичні перипетії якої зумовили складну й доволі суперечливу картину історичних взаємин обох народів, тимчасово розділених збройним протистоянням фашистської Німеччини та Радянського Союзу, боротьбою українців, що перебували в лавах УПА, за незалежність своєї держави й збройним спротивом значної частини словацьких патріотів фашистській окупації, а також їхнім перебуванням у складі радянської армії, разом з якою в запеклих і кровопролитних сутичках вони звільняли від ворога свою землю. Полярність ідеологій, належність до збройних угруповань, що протистояли одне одному, скалічені людські долі, деформовані війною уявлення про зміст та сенс звичайних людських стосунків, відповідно, зумовили й неоднорідний тематичний спектр

художніх рецепцій словацько-українських взаємин цього часу в творах українських прозаїків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різним ракурсам дослідження словацько-українських літературних зв'язків присвячено ґрунтовні праці М. Мольнара, М. Неврлого, Г. Вервеса, О. Мишанича, Ю. Бачі, Ф. Погребенника, В. Моторного, М. Романа, Л. Баботи та багатьох інших українських вчених. Різноманітним є й спектр питань, які зацікавили українських літературознавців. Насамперед це питання витоків, історичних етапів та особливостей художньої еволюції літературних зв'язків українців та словаків, рецепції українцями та словаками етнопсихології, національної ментальності, а також літературних здобутків кращих представників їхнього географічного «сусіда», проблеми художнього перекладу зі словацької на українську та навпаки. Утім, і зараз у колі літературних взаємин словаків й українців залишається чимало не заповнених літературознавчою наукою прогалін, які потребують свого дослідження.

Мета нашого дослідження полягає у характеристиці художньої рецепції, що знайшла відгук у

творах українських письменників, навіяних враженнями від подій кривавого лихоліття періоду Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Воєнні враження очевидців і учасників запеклих сутичок частин радянської армії з фашистськими військами на території Словаччини знайшли художнє відображення у прозових творах О. Гончара, М. Стельмаха, А. Шияна та Л. Первомайського.

Одним із найбільш авторитетних й глибоко пошанованих у самій Словаччині художніх літописців закордонного походу радянської армії вважається визначний український прозаїк О. Гончар. Ще до закінчення війни навіяні нею трагічні фронтові враження він передав у віршах, які пізніше склали його ліричну збірку «Поетичний пунктир походу». Поетичні образи збірки стали для письменника, за його власним висловом, тим «конспектом почуттів» [2, с. 657], з якого пізніше постане й фронтова проза О. Гончара, зокрема його прозова трилогія «Прапороносці», що увірвала до себе романи «Альпи» (1946), «Голубий Дунай» (1947), «Злата Прага» (1948). В трилогії з романтичним пафосом оспівано завершальний етап Другої світової війни, переможний похід радянської армії країнами Європи. В центр зображення покладено хронологічно послідовну розповідь про бойове просування мінометної роти, яка у складі стрілецького полку пройшла героїчний шлях від кордонів Радянського Союзу до столиці Чехії – Праги. Поряд із масштабним відтворенням героїчних буднів військового колективу у трилогії О. Гончара змальовані й численні індивідуально неповторні людські характери, відображені в постатях командира роти Брянського, лейтенантів Черниша та Сагайдачного, медсестри Шури Ясногорської, бійців Хоми Хаєцького, Івана Артеменка, співучого телефоніста й улюбленця роти – Маковея. Романтизований стиль оповіді, особлива роль ліризму, сплавленого з епічністю, величні символічні образи воїнів-прапороносців – усе це повинно було співвідносити художній зміст трилогії з поетикою та пафосом «Слова о полку Ігоревім».

В загальному спектрі масштабних словацьких вражень, відображених в трилогії О. Гончара, можна виділити кілька основних тематичних ліній, на яких передусім фокусує увагу свого читача письменник. Головне місце серед них посідає змальована у трилогії стрімка динаміка потужного військового наступу радянської армії, зафіксована, зокрема, й у художній топографії розповіді – згадкою про міста та селища Словаччини, якими просувається мінометна рота лейтенанта

Євгена Черниша, а також символічним співвіднесенням потужного фронтового маршу бійців-визволителів з картиною весняного пробудження природи словацького краю: *«Наступ набирав щодень навальнішого темпу. Куцях топографічних карт вистачало всього на кілька годин руху. Послані з вищих штабів, вони ледве встигали наздоганяти наступаючі війська.*

За дві доби полк з боями пройшов від Грону до Нітри і форсував її в містечку Нові Замки. А подяку командування, одержану за визволення Нових Замків, бійці вже читали за десятки кілометрів від Нітри, на річці Ваг, третій словацькій притоці Дунаю.

Сухі шляхи закурилися в гліб Словаччини. Шинелі висохли і стали легкими, мов пташині крила.

Може, тому, що полк зустрів наступаючу весну в поході, у бійців складалося враження, що саме поняття часу залежить від них, від темпу їхнього наступу. Чим навальніше вони йшли вперед, з боями форсуючи холодні скреслі ріки і задихаючись в гарячих маршах, тим швидше, здавалось, настає весна» [1, с. 326].

Вдало знайдений письменником символічний образ, що поєднує наступ весни і частин радянської армії, яка звільняє Словаччину від ворога, проходить лейтмотивом через усю сюжетну тканину заключного роману трилогії «Злата Прага».

Важливим тематичним ракурсом виступають для письменника й лейтмотивні образи, в яких відтворено безпосередні враження радянських бійців від краєвидів Словаччини, національної самобутності її мешканців, фонетичного колориту їхньої мови. Зокрема, для вихідця з українського Поділля Хоми Хаєцького картина весняного пробудження словацького краю нагадує йому рідну Україну, аромат весняних запахів її полів: *«Гори zostались далеко позаду, сірий камінь змінився словацьким рахманним чорноземом. Не провесінь, а вже справжня весна дихала навкруги.*

Їдучи в колоні на далекі вогневиці гаснучого заходу, Хаєцький чуйно ловив ніздрями знайомі з дитинства запахи весняних, розпарених за день полів. Пахло рідним Поділлям, прісними земляними соками, хмільною силою майбутніх урожаїв.

– Як усе тут Україну нагадує! – збуджено озирався Хома на всі боки. – Може, це ми землю вже кругом обміряли та й знову додому повертаємось? Ти чуєш, Романе? Чуєш, Маковею?..

І земля, і села пішли – знайомі, немов уже бачені колись давно. Співуча, зрозуміла словацька мова радісно задзвеніла звідусіль...» [1, с. 341–342].

Тезу про «співучість» і зрозумілість українцям словацької мови автор повторює у романі неодноразово, зокрема, й у сцені зустрічі Хоми Хаєцького з групою літніх словаків: «*Усе це були переважно літні, статечні газди в крилатих капелюхах та з люльками в зубах. Їм не треба було перекладача, бо словацька мова, як відомо, дуже споріднена зі співучим подільським Хоминим діалектом*» [1, с. 349].

Справжнім поетичним пафосом просякнуті враження співучого телефоніста Маковея, щиро здивованого і водночас захопленого красою молодих дівчат-словачок: «*Словачки та мадярочки, Романе! Ех, як висиплють з костюлу та як попливуть вулицею – очей не відірвеш!.. Хустки на них яскраві, спідниці короткі та круглі, як обручами напнуті... Ідуть тротуаром у червоних чобітках, маленькі молитовнички до грудей притискують та з-під хусток на мене тільки зирк-зирк!.. А чобітки їхні – дзень-дзень... Іду собі поруч них на коні та розглядаю*» [1, с. 327].

З таким же захопленням бійці радянської армії сприймають і красу природних краєвидів Словаччини, особливо її садів, що нависають над селами «*величезним квітучим амфітеатром*» [1, с. 343], її черешен, які «*до самих верхішків обліті цвітом, наповнені сонцем та бджолами*» [1, с. 540].

З рецепцією українцями Словаччини та словаків в «Златій Празі» О. Гончара тісно пов'язане й художнє відтворення емоційно-психологічної атмосфери, в якій відбувається зустріч словаків з їхніми українськими визволителями. Прикметною у цьому відношенні є сцена зустрічі лейтенанта Сагайди зі старенькою словачкою, яка сповнена щирою вдячністю до «*драгих висвободителів*»:

« – Младий пане!

З грядки через подвір'я до нього дрібно поспішає старенька згорблена словачка.

– *Просім вас, не миніть моєї господи, завітайте хоч на одну хвилюк!..*

Вона стоїть навпроти Сагайди, маленька, мов куріпка на межі, весь час жалібно і невпевнено посміхаючись.

– *Маєтні люди днесь відчинили пивниці, частують драгих висвободителів, – губи бабусі скривджено засіпались. – А я, убога словачка, ніц не мам, герман повійдав, повипивав вшецко... Але хце се мі таке приймати гостя, руського вояка, посадити його на красному місці. Не погребуйте мнов... Зайдіть-но!..»* [1, с. 345].

Акцентоване письменником прагнення створити в очах словацької спільноти позитивний імідж радянського воїна-визволителя є надзвичайно важливою часткою проблематики «Златої Праги» як з огляду на її прорадянську ідейну тенденційність, так

і з огляду на цілком ширий і не нав'язаний диктатом тодішніх ідеологічних настанов пафос справжньої любові та шани до братів-словаків, поєднаний з фронтовим досвідом безпосереднього очевидця атмосфери, в якій відбувалися контакти травмованих війною представників двох братніх націй. Узагальнену оцінку емоційно-психологічного настрою, з яким зустрічали радянську армію мешканці визволених від фашистської окупації словацьких територій, письменник вкладає в програмний, з ідейно-тематичного погляду, монолог лейтенанта Євгена Черниша: «*А перескочиши ти Мораву, вирвешся на широкий тактичний простір, прийдеш першим туди, де тебе люди роками ждуть. Тебе там ще ні разу і в вічі не бачили, а вже думають про тебе давно. Ти вже їм потрібний, ти вже у них свій. Знаєш, як тебе там зустрінуть? Бачив, як нас зустрічала Словащина? З дзвонами, квітами, з відкритою душею! Ти для них будеш і найближчим, і найдорожчим, і найріднішим. Перші подяки – тобі, перші привіти – тобі, перша любов народів – тобі. Бо ти найпередовіший з передових, ти – визволитель!..»* [1, с. 370].

Продовженням словацької тематики в прозі О. Гончара стало оповідання «Модри Камень» (1946). Модри Камень – назва невеличкого словацького містечка, в якому відбуваються події однойменного оповідання. Пораненого під час виконання військової операції радянського розвідника переховує й рятує від смерті словацька дівчина Тереза. Між молодими людьми спалахнуло палке кохання, яке, втім, мало трагічні наслідки. Дізнавшись, що Тереза переховує радянського воїна, місцеві поліцаї вбивають її, а розвідник, якому вдалося врятуватися, повернувся до містечка після його звільнення від фашистських окупантів. Він продовжує кохати Терезу. Образ дівчини, яка була його першим коханням, живе у його пам'яті й у його мріях, і він продовжує говорити із нею, як із живою. Показовою, в сенсі справжнього, а не офіційно декларованого радянською ідеологією ставлення до «братніх» слов'янських народів, є й історія публікації цього твору, яку в статті «Письменницькі роздуми (як писалися «Прапороносці»)» сам О. Гончар прокоментував так: «І ось минули роки, і я сам уже став ніби письменником (таким міг вважати себе після прийнятих у Києві «Модри Каменя» та «Альп»). Улітку, коли я вже скінчив університет, захистив дипломну роботу про новели Василя Стефаника і захоплено працював над «Голубим Дунаєм», наді мною несподівано гримнула гроза. Удар було нанесено з того боку, звідки я менш за все чекав. Оповідання «Модри Камень» було надруковане, і оскільки в ньому йшлося про почуття кохання,

що спалахнуло у радянського солдата до дівчини-словачки (тобто іноземки!), то авторові оповідання одна з республіканських газет одразу ж висунула тяжке політичне звинувачення. Підхопивши це абсурдне звинувачення, автора почали проробляти на всіх зборах – університетських і міських. Постало питання про звільнення з університету (на той час мене було зараховано асистентом кафедри української літератури). Найбільш засмутило те, що незважаючи на очевидну брехливість, абсурдність звинувачення, незважаючи на грубо спотворене тлумачення оповідання, від автора одвернулися навіть деякі вчорашні друзі. Зрештою, це було не новим у тогочасній обстановці, в атмосфері всезагальної підозрливості. Усе це дуже гнітило. Було важче, ніж під кулями» [2, с. 664].

Ще одним безпосереднім очевидцем й учасником збройних протистоянь радянської й фашистської армій на території Словаччини був український письменник А. Шиян. В роки Другої світової війни письменник перебував у складі партизанського об'єднання під командуванням О. Сабурова. В цей період ним був написаний цикл репортажів «Партизанський край» (опубл. 1946 р.), в яких йшлося про спільну діяльність військових 101-го словацького полку, що перебував у складі німецької окупаційної армії, й радянських партизанів, наслідком якої став перехід словаків на бік «ворога» й створення партизанського загону. Його очолив один із словацьких офіцерів – Ян Налепка. В присвяті до циклу своїх партизанських репортажів А. Шиян зазначає: «*Лежать під шатами зелених лісів партизани. Журно шумить над ними чи стара сосна, чи могутній дуб, чи білокора береза. Приходять до могили дівчата, матері, кладуть вінки й букети квітів, зрошують барвистий цвіт пекучою сльозою. Весною над цими могилами співають солов'ї, туркотять горлиці, проносяться шумливі грози... Про них, безстрашних і хоробрих партизанів, написана ця книга. В ній немає вигадки. Тут показано сувору правду, яку чув я від воїнів у походах і в часи перепочинку біля вечірніх кострів. Там же слухав і розповіді чехословацьких солдатів, що перейшли на бік партизанів і разом з ними громили німецьких загартників.*

Хай же ця книга буде світлою пам'яткою про тих, хто не дожив до щасливого Дня Перемоги, хто своє дороге життя віддав за рідну країну, за рідний народ, хто власною кров'ю скріпив дружбу народів, виборюючи для них щасливе і прекрасне майбутнє, і хай буде вона доброю згадкою про тих партизанів, що воювали у Вітчизняну війну й лишилися живими...» [3, с. 441].

Одним із кращих в циклі є репортаж «Через лінію фронту», в якому створено поетичний образ народної пісні, яку співають словаки-партизани: «*Осторонь на горбі було викопано землянку. Біля неї сиділи словацькі солдати, які нещодавно перейшли на бік партизанів, і співали. Я підійшов до них послухати незнайомий мені мотив. У народній пісні розповідалось про вояка, що його силоміць погнали на фронт, про матір словачку, про її журбу пекучу і сум, що його нічим не розвіяти, нічим не вгамувати.*

Чекає мати рідного соколика. То підійде до ліжка, на якому він спав, то сяде зажурина край віконця і довго-довго дивиться на дорогу, по якій ведуть коня бойового, а сина вже нема. Сина забито на війні.

Велике горе у матері словачки. Погасне радість її навіки, як згасає догоряюча свіча. І день буде – як ніч. І очі її не глянуть на сонце, і люди не побачать на обличчі в неї доброї посмішки. Горе, як зілля отруйне, вкоротить їй віку» [3, с. 449].

Один із словаків, який також виконує цю пісню, – танкіст Мартин Корбель. Народна пісня нагадує бійцю його власну долю. В рідному словацькому краї він залишив матір і сестер. Сумуючи за ними, за рідним краєм, він не знає, чи ще зможе колись їх знову побачити: «*Не раз уночі, коли тихий місяць зазирає в курені, коли ясні зірки горіли в небі, Мартин не спав. Він дивився на їхнє мерехтіння, і здавалось тоді йому, що й зірки яскравіше горять в рідній стороні, і краще світить місяць, і милішої немає землі на світі від землі словацької. Він любить її ніжно й сильно, зберігає про неї пам'ять, вірить: надійде щасливий день – і Мартин Корбель, словацький вояк, буде йти по рідній землі, визволяючи її від ненависного фашиста, чесно гляне в очі землякам, з гордістю скаже: «Я воював у партизанському загоні. Захищаючи Україну, я захищав від ворога свій край»* [3, с. 449–450].

Словацька народна пісня продовжує лунати й її щемливий трагічно-ліричний пафос переповнює душу українців, які підхоплюють братній і для їхньої долі історичний ліричний мотив: «*А там он групою стоять словацькі солдати. Вони теж співають, їх оточили партизани, слухають, переймають мотив, починають підспівувати:*

*...Словенські вояци до бон рукую,
Не єдна мамічка серце зармує,
Не єдна мамічка ручкі заламує,
Шкода тя, синочку, на тей войне буде...»*

[3, с. 452].

Центральним у партизанському циклі А. Шияна є репортаж «Ян Налепка», присвячений постаті легендарного словацького офіцера, командира сло-

вацько-українського партизанського загону. В репортажі зі слів самого героя ми дізнаємось про його складну й героїчну військову біографію. Налепка народився у словацькому селі Сміжани, району Спишска Нова Вес. Після закінчення вчительської академії деякий час вчителював, а потім вступив на військову службу. Командуючи двома ротами, воював із мадярами, за що був нагороджений орденами «За геройство» другого і третього ступенів. Після окупації фашистами Словаччини змушений був вступити до німецького війська, але зробив це виключно з метою втечі до Росії. В перші кілька років війни йому це ніяк не вдавалося і лише в березні 1942 року разом з іншими словацькими офіцерами та солдатами зі складу 101 словацького полку, який охороняв залізницю Пінськ – Гомель, він перейшов на бік радянських партизанів. В репортажі, присвяченому Яну Налепці, А. Шиян цитує його слова: «*Ми знали силу Червоної Армії, і наші симпатії до неї були величезні, бо ми розуміли: вона і ми – єдиний слов'янський народ*» [3, с. 614].

На жаль, Ян Налепка не дожив до звільнення Словаччини від фашистських окупантів й загинув у боях за братню йому українську землю.

Висновки і пропозиції. Значний резонанс у творах українських письменників, присвячених Словаччині, викликали трагічні перипетії Другої світової війни, які розділили слов'янські народи за ознакою їхньої належності до полярних військово-політичних блоків. Історію збройних зіткнень на території Словаччини у період Другої світової війни відображено як у художніх творах письменників прорадянської ідеології – О. Гончара «Прапорonosці», М. Стельмаха «Правда і кривда», А. Шияна «Партизанський край», Л. Первомайського «Перевал Браністко», так і у творах письменників, які брали участь у військових формуваннях лав УПА – З. Книша «Б'є дванадцять», Є. Добровольського «Моя Рутенія», а також й у творах, що змальовують участь словаків у складі військових частин гітлерівської армії – І. Качуровського «Залізний куркуль», В. Кожелянко «Дефіляда», Р. Колісника «Еріка».

Наразі тема словацько-українських літературно-художніх взаємин все ще залишає чимало дослідницьких прогалів, які потребують нагального й ретельного філологічного вивчення.

Список літератури:

1. Гончар О. Твори в 7-ми т. Т.1: Фронтові поезії. Прапорonosці. Новели. Київ, 1987. 550 с.
2. Гончар О. Твори в 7-ми т. Т.6: Берег любові. Оповідання. Статті. Київ, 1988. 703 с.
3. Шиян А. Твори в двох томах. Т. 2. Київ, 1976. 688 с.

РЕЦЕПЦИЯ СЛОВАКИИ В ВОЕННОЙ ПРОЗЕ О. ГОНЧАРА И А. ШИЯНА

Статья посвящена актуальным проблемам литературной компаративистики. На материале отечественной литературной словесности исследованы особенности художественной рецепции образа Словакии и словаков в военной прозе украинских писателей второй половины XX в. Объектом исследования послужили произведения военной прозы О. Гончара и А. Шияна, в которых воссозданы обстоятельства взаимоотношений словаков и украинцев в период Второй мировой войны. В статье исследована проблематика и художественно-стилевые особенности прозаической трилогии О. Гончара «Знаменосцы», рассказа «Модры Камень» и цикла репортажей А. Шияна «Партизанский край!». Проанализированы тематические ракурсы и лейтмотивные образы, с помощью которых украинские писатели воспроизводят ментальный портрет и колорит национальной самобытности представителей братского славянского народа.

Ключевые слова: компаративистика, Словакия, украинская литература, военная проза, художественный образ.

RECEPTION OF SLOVAKIA IN THE MILITARY PROSE BY O. HONCHAR AND A. SHYIAN

The article is devoted to current problems of literary comparativistics. The features of the artistic reception of the image of Slovakia and the Slovaks in the military prose of Ukrainian writers of the second half of the twentieth century are studied on the material of the domestic literature. The object of the study was the works of military prose by O. Gonchar and A. Shiyana, which recreated the circumstances of the relations between the Slovaks and Ukrainians during the Second World War. The article explores the problematic and artistic and stylistic features of O. Gonchar's prose trilogy "Standard-Bearers", the story "Blue Stone", and A. Shiyana's reporting series "Partisan Land!" The thematic perspectives and leitmotive images, with the help of which Ukrainian writers reproduce the mental portrait and color of the national identity of representatives of the fraternal Slavic people, are analyzed.

Key words: comparative studies, Slovakia, Ukrainian literature, military prose, artistic image.